

Πολυπολιτισμικότητα και μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία

Μαρία Χ. Γκορτσά

1. Εισαγωγή

Οι σύγχρονες κοινωνίες είναι πολυπολιτισμικές. Ο όρος *παγκοσμιοποίηση* χρησιμοποιείται ευρέως, προκειμένου να περιγράψει την τρέχουσα κατάσταση. Υπάρχουν πλέον περισσότερες ευκαιρίες για διαπολιτισμική αλληλεπίδραση. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να μελετάται η μη λεκτική συμπεριφορά. Οι πιο σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη μη λεκτική επικοινωνία είναι η βιολογία, ο πολιτισμός, το γένος και η προσωπικότητα. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι υπάρχουν και διαπολιτισμικές διαφορές στη μη λεκτική επικοινωνία (Patterson, 2014: 172-175). Προκειμένου η επικοινωνία να είναι αποτελεσματική, θα πρέπει τα άτομα να είναι σε θέση να αποκωδικοποιούν τη μη λεκτική συμπεριφορά του συνομιλητή τους. Οι μελετητές κλίνουν προς την άποψη ότι οι ικανότητες αποκωδικοποίησης των συναισθημάτων, που εκφράζονται μη λεκτικά, είναι προϊόν μάθησης. Οι πρώιμες εμπειρίες των παιδιών είναι πολύ σημαντικές. Τα παιδιά αποκτούν βασικές μη λεκτικές ικανότητες από την προσχολική ακόμα περίοδο. Αυτές οι ικανότητες είναι δυνατόν να αλλάζουν υπό την επίδραση του σχολικού περιβάλλοντος. Υπό το πρίσμα όλων αυτών εγείρονται ερωτήματα σχετικά με το αν υπάρχουν ή όχι πολιτισμικές διαφορές στον τρόπο ανατροφής και διδασκαλίας. Φαίνεται ότι ισχύει το πρώτο (Bowen & Montepare, 2007: 185-187).

2. Πολυπολιτισμικότητα και μορφές μη λεκτικής συμπεριφοράς

Όταν ασχολούμαστε με τη μη λεκτική συμπεριφορά, πρέπει να λαμβάνεται υπ' όψιν το πολιτισμικό πλαίσιο (Bowen & Montepare, 2007:185-187). Στην παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση θα αναφερθούμε σε έρευνες στις οποίες ελήφθη υπ' όψιν το πολιτισμικό πλαίσιο.

Αρκετοί ασχολήθηκαν με τη μη λεκτική επικοινωνία και συμπεριφορά των ατόμων κατά την αλληλεπίδραση τους με άλλα άτομα, με τις διαπροσωπικές σχέσεις και με τη διαπροσωπική αντίληψη. Διαπολιτισμικές έρευνες έδειξαν ότι, πέρα από τις ομοιότητες, υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές: στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ερμηνεύουν τη μη λεκτική συμπεριφορά άλλων, στην αποκωδικοποίηση της σύνθετης μη λεκτικής συμπεριφοράς, στη μη λεκτική συμπεριφορά αυτή καθαυτή. Η μη λεκτική συμπεριφορά ενός ατόμου μπορεί

να λειτουργήσει ως κριτήριο για την ερμηνεία της μη λεκτικής συμπεριφοράς άλλων ατόμων, που προέρχονται από διαφορετικούς πολιτισμούς. Αυτό όμως δεν οδηγεί πάντα σε σωστά συμπεράσματα (Bernieri & Gillis, 1995: 126-127).

Εν συνεχεία, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα διαπολιτισμικών ερευνών, που επικεντρώνονται στις μορφές μη λεκτικής συμπεριφοράς. Τα συμπεράσματα τέτοιων ερευνών μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη μη λεκτική συμπεριφορά των αλλοδαπών μαθητών, διότι ακόμη και αν έχουν ενταχθεί στο ελληνικό πολιτισμικό περιβάλλον, ωστόσο η επίδραση του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντός τους είναι καθοριστική και ίσως σε ορισμένες εκδηλώσεις τους να είναι εμφανής.

2.1. Το πρόσωπο

Ο ρόλος του προσώπου είναι κυρίαρχος στη μη λεκτική επικοινωνία. Μέσω του προσώπου εξωτερικεύεται ο εσωτερικός κόσμος του ατόμου.

Με την έκφραση του προσώπου ασχολήθηκαν αρκετοί. Η αποδοχή της πρότασης της καθολικότητας της αναγνώρισης της έκφρασης του προσώπου οφείλεται στην προσέγγιση του θέματος από αρκετούς ερευνητές. Παράλληλα όμως αναγνωρίζεται ο ρόλος των πολιτισμικών παραγόντων στην τροποποίηση της έκφρασης του προσώπου κατά τη διάρκεια της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Μελετήθηκε η δυνατότητα που έχουν άτομα προερχόμενα από διαφορετικές εθνικές ομάδες να αναγνωρίζουν εκφράσεις προσώπου και διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν διαφορές, όσον αφορά στην ακρίβεια αναγνώρισης. Επιπλέον, η ικανότητα των υποκειμένων να αναγνωρίζουν τις εκφράσεις ατόμων με διαφορετική καταγωγή εξαρτάται από το περιβάλλον και τα ερεθίσματα. Γενικώς, είναι ευκολότερη η αναγνώριση της έκφρασης του προσώπου ενός ατόμου από άλλο άτομο με την ίδια καταγωγή. Επίσης, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του προσώπου επηρεάζουν τη δυνατότητα αναγνώρισης των εκφράσεών του (Matsumoto et al., 2009: 235-237).

Επιπλέον, διαπολιτισμικές έρευνες έδειξαν την καθολικότητα πολλών εκφράσεων, που δηλώνουν συναισθήματα (Matsumoto, 2007). Ωστόσο, από ορισμένα ευρήματα προέκυψε ότι υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές στο επίπεδο της αναγνώρισης των συναισθημάτων και της έντασης αυτών. Πιο συγκεκριμένα, άτομα διαφορετικής καταγωγής δεν αναγνωρίζουν το ίδιο εύκολα συγκεκριμένα συναισθήματα (Biehl et al., 1997: 16-19). Οι διαφορές από πολιτισμό σε πολιτισμό οφείλονται σε κοινωνικο-ψυχολογικές αιτίες. Από διαπολιτισμικές έρευνες προέκυψε πως οι εκφράσεις που δηλώνουν χαρά και έκπληξη είναι πιο εύκολα αναγνωρίσιμες σε σχέση με τις εκφράσεις που δηλώνουν φόβο (Biehl et al., 1997: 17).

Υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές στον τρόπο έκφρασης των συναισθημάτων και στην αναγνώριση των συναισθημάτων, που εκφράζονται μέσω του προσώπου (Elfenbein et al., 2007: 143· Masuda et al., 2008: 375). Υπάρχει δε η τάση τα άτομα να αναγνωρίζουν με μεγαλύτερη ακρίβεια συναισθήματα που εκδηλώνονται μέσω εκφράσεων ανθρώπων, οι οποίοι προέρχονται από το ίδιο πολιτισμικό περιβάλλον με τα ίδια (Elfenbein & Ambady, 2003: 286). Ωστόσο, μία διαπολιτισμική έρευνα έδειξε ότι η προαναφερθείσα τάση δεν ισχύει στην περίπτωση των αυθόρμητων εκφράσεων, που διαφέρουν από τις μη αυθόρμητες (Matsumoto et al., 2009: 235-237). Μεταγενέστερη διαπολιτισμική έρευνα έδειξε ότι άτομα που προέρχονται από διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον δύνανται να αναγνωρίσουν αυθόρμητα συναισθήματα, που εκφράζονται μέσω του προσώπου ανθρώπων με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο από τα ίδια. Η αναγνώριση των συναισθημάτων γίνεται με παρόμοια κριτήρια (Matsumoto et al., 2009: 213).

Τα στερεότυπα, που αφορούν σε ανθρώπους και συναισθήματα σε άλλους πολιτισμούς, μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο αναγνώρισης των συναισθημάτων και κανόνες που αφορούν στην έκφραση και αποκωδικοποίηση συναισθημάτων (Hess et al., 2000: 621-623). Επίσης, η διαδικασία αποκωδικοποίησης συναισθημάτων – ατόμων με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο – προκαλεί άγχος, το οποίο επηρεάζει την κρίση μας και προέρχεται από την αβεβαιότητα που αισθάνεται κάποιος, όταν έχει να κάνει με κάτι το διαφορετικό και καινούργιο, σε περιπτώσεις διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης. Τα άτομα – προκειμένου να μειώσουν την αβεβαιότητα – εφαρμόζουν διάφορες στρατηγικές (Mullins & Duke, 2004: 26-30).

Μία ακόμη διαπολιτισμική έρευνα, στην οποία ελήφθη υπ' όψιν και το κοινωνικό πλαίσιο, έδειξε ότι υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές στην αναγνώριση των συναισθημάτων, που εκφράζονται μέσω του προσώπου. Στις μη ατομικιστικές κοινωνίες, όπως η ελληνική, ακολουθείται μία ολιστική διαδικασία και λαμβάνεται υπ' όψιν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκδηλώνεται μία συμπεριφορά, οι σχέσεις μεταξύ των υποκειμένων που επικοινωνούν και οι συνθήκες. Αντιθέτως, στις ατομικιστικές κοινωνίες, όπως οι δυτικές, ακολουθείται μια αναλυτική διαδικασία. Η προσοχή εστιάζεται σε σημαντικά στοιχεία. Στην αναγνώριση συναισθημάτων σημαντικός είναι ο ρόλος του πολιτισμικού υποβάθρου. Για παράδειγμα, στις μη ατομικιστικές κοινωνίες αποθαρρύνεται η έκφραση αρνητικών συναισθημάτων, προκειμένου να διατηρείται η διαπροσωπική αρμονία. Τα εν λόγω συναισθήματα ενδεχομένως να μην είναι εύκολα αναγνωρίσιμα από άτομα με αυτό το πολιτισμικό υπόβαθρο (Biehl et al., 1997: 16-19· Hess et al., 2016: 62-63). Ωστόσο, από την έρευνα των Hess, Blaison και Kafetsios προέκυψε ότι και τα άτομα που προέρχονται από ατομικιστικές

κοινωνίες λαμβάνουν υπ' όψιν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εκδηλώνεται μία συμπεριφορά. Το πλαίσιο αυτό επηρεάζει τη διαδικασία της αναγνώρισης. Εντούτοις, τα άτομα με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο επηρεάζονται με διαφορετικό τρόπο από το κοινωνικό πλαίσιο. Βεβαίως, στην αναγνώριση των συναισθημάτων σημαντικός είναι και ο ρόλος της προσωπικότητας του ατόμου (Hess et al., 2016: 62-63).

Επιπροσθέτως, η έρευνα έχει εστιάσει και στο χαμόγελο. Σε μία διαπολιτισμική έρευνα παρατηρήθηκε ότι οι Ανατολικοευρωπαίοι χαμογελούν λιγότερο συχνά, σε σχέση με τους Δυτικοευρωπαίους. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι γενικώς οι γυναίκες χαμογελούν περισσότερο συχνά, σε σχέση με τους άνδρες (Szarota, 2010: 253-254).

Τα άτομα που χαμογελούν θεωρούνται ευγενικά, με καλή διάθεση, ειλικρινή, με αίσθηση του χιούμορ και προδιαθέτουν ευνοϊκά τους άλλους απέναντί τους. Ωστόσο, υπάρχουν και πολιτισμικές διαφορές, οι οποίες οφείλονται και στους κανόνες που ισχύουν σε κάθε κοινωνία, σε κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες, σε αξίες (Szarota, 2010: 249-251). Επιπροσθέτως, είναι δυνατόν το ίδιο συναίσθημα να εκφράζεται μη λεκτικά με ελαφρώς διαφορετικό τρόπο (Elfenbein et al., 2007: 143-144).

Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις χώρες της ανατολικής και της δυτικής Ευρώπης, όσον αφορά στην υγεία, στην ευεξία, στην ευημερία (Szarota, 2010: 251). Έρευνες έδειξαν ότι συμπτώματα κατάθλιψης εμφανίζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό σε Ανατολικοευρωπαίους, παρά σε Δυτικοευρωπαίους (Mikolajczyk et al., 2008: 105· Wardle et al., 2004: 27). Οι προαναφερθείσες διαφορές οφείλονται στην πολιτική και οικονομική αστάθεια, στις πολιτικές αλλαγές στις αρχές της δεκαετίας του '90. Όλα τα παραπάνω επηρεάζουν και τη μη λεκτική συμπεριφορά των ατόμων από τις αντίστοιχες χώρες (Szarota, 2010: 251).

Υπάρχουν διάφορα είδη χαμόγελου. Το χαμόγελο μπορεί να δηλώνει την ψυχική διάθεση, τα συναισθήματα, τις προθέσεις, την κοινωνική θέση ενός ατόμου. Το χαμόγελο αποτέλεσε αντικείμενο διαπολιτισμικών ερευνών. Όσον αφορά στην εκφραστικότητα του προσώπου, έχει διαπιστωθεί ότι το φύλο παίζει ρόλο. Οι γυναίκες φαίνεται να υπερτερούν σε αυτόν τον τομέα. Τα άτομα που χαμογελούν συνήθως θεωρούνται ελκυστικά, χαρούμενα, ευχάριστα, κοινωνικά, ικανά, προσιτά, φιλικά, ειλικρινή. Το χαμόγελο θεωρείται ότι διευκολύνει τη δημιουργία και τη διατήρηση κοινωνικών δεσμών, βελτιώνει τη διαπροσωπική επικοινωνία. Ωστόσο, οι περισσότερες ψυχολογικές έρευνες, από τις οποίες προκύπτει το συμπέρασμα αυτό, διεξάγονται σε δυτικές, πλούσιες και δημοκρατικές κοινωνίες, με πολίτες υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Επίσης, η επίδραση του πολιτισμού στη μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Τοιουτοτρόπως, σε ορισμένους πολιτισμούς

ένα άτομο που χαμογελά μπορεί να θεωρηθεί λιγότερο έξυπνο. Επιπλέον, σε κοινωνίες με υψηλό δείκτη διαφθοράς η εμπιστοσύνη απέναντι σε άτομα που χαμογελούν είναι μειωμένη, δεδομένου ότι ένα χαμόγελο μπορεί να είναι απατηλό. Δηλαδή, σε ορισμένους πολιτισμούς το χαμόγελο ενδεχομένως να προκαλεί αρνητικούς συνειρμούς. Συνεπώς, υπάρχουν διαπολιτισμικές διαφορές (Krys et al., 2016: 101-103).

Επιπροσθέτως, σε μία διαπολιτισμική έρευνα παρατηρήθηκε ότι άτομα που προέρχονται από ατομικιστικές κοινωνίες είναι πιο εκφραστικά – ειδικά σε δημόσιους χώρους – ενώ άτομα που προέρχονται από μη ατομικιστικές κοινωνίες είναι πιο εκφραστικά σε ιδιωτικούς χώρους. Επίσης, οι γυναίκες χαμογελούν περισσότερο σε σχέση με τους άνδρες. Αυτή η διαφορά είναι πιο έντονη στις ατομικιστικές κοινωνίες (McDuff et al., 2017: 1).

Επιπλέον, μία διαπολιτισμική έρευνα, με υποκείμενα οκτάχρονα παιδιά, έδειξε ότι το πλατύ χαμόγελο εμφανίζεται πιο συχνά στο πρόσωπο παιδιών που παίζουν σε ομάδες, παρά μόνα τους. Η εμφάνιση του χαμόγελου εξαρτάται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες (Mui et al., 2017: 67).

Η ικανότητα αναγνώρισης συναισθημάτων από τη μη λεκτική συμπεριφορά του ατόμου μελετήθηκε από την ψυχολογία και είναι πολύ σημαντική για την κοινωνική προσαρμογή, την ψυχική υγεία, την εργασιακή επίδοση του ατόμου. Δεδομένου του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών, είναι σημαντικό τα μέλη των κοινωνιών αυτών να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν τα συναισθήματα ατόμων με διαφορετική καταγωγή από τα ίδια. Έρευνες έδειξαν την καθολικότητα πολλών εκφράσεων που δηλώνουν συναισθήματα. Ωστόσο, υπάρχουν και πολιτισμικές διαφορές στο επίπεδο της έκφρασης και της αναγνώρισης των συναισθημάτων (Elfenbein, 2006: 21-23).

Η έρευνα έχει ασχοληθεί και με τον τρόπο με τον οποίο κάποιος μπορεί να αναγνωρίσει τα συναισθήματα του συνομιλητή του από τις εκφράσεις του. Ένας αποτελεσματικός τρόπος, προκειμένου να αποκωδικοποιούμε τη μη λεκτική συμπεριφορά ατόμων με διαφορετική καταγωγή, είναι η έκθεση σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα και η εξάσκηση με ανατροφοδότηση (Elfenbein & Ambady, 2003: 286-287· Elfenbein, 2006: 30). Από μία διαπολιτισμική έρευνα με υποκείμενα Αμερικανούς και Κινέζους προέκυψε ότι η εξάσκηση με ανατροφοδότηση βοηθά τα άτομα να αποκωδικοποιούν τη μη λεκτική συμπεριφορά άλλων ατόμων με διαφορετική καταγωγή. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι τα υποκείμενα αναγνώριζαν την έκπληξη ευκολότερα, ενώ δυσκολεύονταν να αναγνωρίσουν το φόβο. Ορισμένα συναισθήματα γινόταν ευκολότερα αντιληπτά, όταν εκφραζόταν από Κινέζους, ενώ άλλα, όταν εκφραζόταν από Αμερικανούς (Elfenbein, 2006: 30-34). Οι οδηγίες που δόθηκαν στους συμμετέχοντες ήταν στην Αγγλική γλώσσα, διότι σημαντικός είναι ο ρόλος της γλώσ-

σας στην αναγνώριση εκφράσεων που δηλώνουν συναισθήματα (Matsumoto & Assar, 1992: 85).

Υπάρχει στενή σχέση μεταξύ γλώσσας και πολιτισμού. Οι συντακτικοί και οι γραμματικοί κανόνες είναι στενά συνδεδεμένοι με κοινωνικούς και πολιτισμικούς κανόνες. Το άτομο που έχει άριστη γνώση μίας γλώσσας υιοθετεί αυτούς τους κανόνες. Οι διαφορές μεταξύ δύο γλωσσών σχετίζονται με κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές (Matsumoto & Assar, 1992: 85-87).

Η σχέση μεταξύ γλώσσας και πολιτισμού προκύπτει και από το γεγονός ότι δίγλωσσα ή πολύγλωσσα άτομα υποστηρίζουν ότι αισθάνονται, σκέφτονται και ενεργούν διαφορετικά, όταν μιλούν διαφορετική γλώσσα. Αυτές οι αλλαγές γίνονται αντιληπτές από τους άλλους (Matsumoto & Assar, 1992: 88).

Εξαιτίας της στενής σχέσης μεταξύ γλώσσας και πολιτισμού, ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η συμπεριφορά των δίγλωσσων ατόμων δεν είναι όμοια με των υπολοίπων, διότι υπάρχουν διαφορές στο βαθμό αφομοίωσης διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων. Διαπολιτισμική έρευνα, με υποκείμενα Ινδούς φοιτητές που μιλούν Αγγλικά και Ινδικά, ασχολήθηκε με την παραπάνω θεωρία. Αυτές οι δύο γλώσσες έχουν σημαντικές διαφορές. Μεγάλες είναι και οι διαφορές μεταξύ ινδικού και αγγλικού πολιτισμού. Τα υποκείμενα κλήθηκαν να αναγνωρίσουν καθολικές εκφράσεις προσώπου που δηλώνουν συναισθήματα. Προέκυψε ότι ο ρόλος της γλώσσας στην αναγνώριση εκφράσεων που δηλώνουν συναισθήματα είναι σημαντικός. Τέλος, όσον αφορά στην αναγνώριση συναισθημάτων από άνδρες και γυναίκες, παρατηρήθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Στις αγγλόφωνες χώρες δεν δίνεται έμφαση στις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Στην εν λόγω έρευνα η διαφορά μεταξύ των δύο φύλων ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι ο ινδικός πολιτισμός δίνει έμφαση στις διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών (Matsumoto & Assar, 1992: 94-98).

Τέλος, στην πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία ατόμων που δεν έχουν ως μητρική την ίδια γλώσσα έχει διαπιστωθεί ότι η οπτική επαφή είναι πολύ σημαντική και διευκολύνει την επικοινωνία των συνομιλητών (Ijuin et al., 2018: 113).

Το πρόσωπο είναι ο καθρέπτης της ψυχής. Ωστόσο, η αποκωδικοποίηση της μη λεκτικής συμπεριφοράς του συνομιλητή μας δεν είναι πάντοτε εύκολη, διότι ορισμένοι έχουν την ικανότητα να κρύβουν καλά τα συναισθήματά τους, τις επιθυμίες, τις προθέσεις, τις σκέψεις τους. Δεν αφήνουν να διαφανούν οι στάσεις και οι διαθέσεις τους. Τοιουτοτρόπως, δυσχεραίνεται η επικοινωνία. Η ικανότητα αποκωδικοποίησης της έκφρασης του ατόμου που έχουμε απέναντί μας κάνει ουσιαστικότερη την επικοινωνία μαζί του.

2.2. Οι κινήσεις των χεριών

Μέσω των κινήσεων των χεριών μεταδίδονται πληροφορίες. Έρευνες ασχολήθηκαν με τις κινήσεις των χεριών, οι οποίες είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένες με τη λεκτική συμπεριφορά.

Οι χειρονομίες και η σημασία τους είναι δυνατόν να διαφέρουν από πολιτισμό σε πολιτισμό. Ωστόσο, μία συγκεκριμένη στάση του σώματος είναι δυνατόν να παρατηρηθεί σε διάφορους πολιτισμούς με παραλλαγές. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση της κίνησης των χεριών (Kenner, 1993: 263-265).

Όσον αφορά στην επίδραση του περιβάλλοντος στη μη λεκτική συμπεριφορά του ατόμου, έχει διαπιστωθεί ότι όταν τα υποκείμενα βρίσκονται σε χώρους που τους προκαλούν δυσάρεστα συναισθήματα, τότε καταφεύγουν σε κινήσεις που μαρτυρούν τη συναισθηματική κατάστασή τους και οι οποίες κινήσεις δεν διαφέρουν πάντοτε αισθητά από πολιτισμό σε πολιτισμό. Το ίδιο ισχύει και στις περιπτώσεις που τα άτομα ασχολούνται με κάτι που τους προκαλεί ανάλογα συναισθήματα. Σε μία διαπολιτισμική έρευνα μελετήθηκαν οι κινήσεις των χεριών παιδιών από την Αυστραλία, το Βέλγιο, την Ιταλία και την Αγγλία. Πέρα από ομοιότητες, παρατηρήθηκαν και ορισμένες διαφορές στη συμπεριφορά των παιδιών. Τα ιταλόφωνα και γαλλόφωνα παιδιά ήταν πιο εκδηλωτικά. Επίσης, προέκυψε ότι τα υποκείμενα συνήθιζαν να κάνουν τις ίδιες περίπου κινήσεις, ευρισκόμενα υπό παρόμοιες συνθήκες (Kenner, 1993: 275-277).

Οι χειρονομίες μπορούν να διακριθούν σε χειρονομίες που συνοδεύουν και σε χειρονομίες που δεν συνοδεύουν το λόγο. Οι τελευταίες καλούνται *συμβολικές χειρονομίες*, μεταφέρουν λεκτικά μηνύματα και μας επιτρέπουν να επικοινωνούμε από απόσταση ή να επικοινωνούμε μη λεκτικά με άλλα άτομα, όταν η επικοινωνία μέσω ομιλίας είναι αδύνατη ή ανεπιθύμητη. Ένα παράδειγμα συμβολικής χειρονομίας είναι το σήμα της νίκης (Matsumoto & Hwang, 2013: 2).

Όλοι οι άνθρωποι αισθάνονται την ανάγκη να επικοινωνήσουν. Εντούτοις, το περιβάλλον επηρεάζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Οι πολιτισμικές διαφορές στις συμβολικές χειρονομίες απασχόλησαν αρκετούς μελετητές. Επίσης, υπάρχουν μελετητές που ασχολήθηκαν με τις συμβολικές χειρονομίες συγκεκριμένων πολιτισμών (Kita, 2009· Matsumoto & Hwang, 2013:2). Οι διαφορές στις συμβολικές χειρονομίες οφείλονται στο διαφορετικό τρόπο ζωής, στη γλώσσα, σε επιρροές από άλλους πολιτισμούς, στην ύπαρξη διαφορετικών συμβολικών αντικειμένων. Για παράδειγμα, το σταύρωμα των δακτύλων ήταν αρχικά ένας τρόπος να φανερώσεις στον συνομιλητή σου ότι είσαι Χριστιανός. Στη συνέχεια συμβόλιζε το σημάδι του σταυρού, με το οποίο ξορκίζουμε τον

Σατανά. Σήμερα σημαίνει «καλή τύχη». Αυτή η συμβολική χειρονομία, όπως και άλλες που συνδέονται με τη θρησκεία, δεν εμφανίζεται σε μη Χριστιανικούς πολιτισμούς (Matsumoto & Hwang, 2013: 2).

Κάθε πολιτισμός έχει το δικό του μη λεκτικό κώδικα επικοινωνίας. Στο πλαίσιο μίας διαπολιτισμικής έρευνας έγινε προσπάθεια να καταγραφούν, να ταξινομηθούν, να επεξηγηθούν και να συγκριθούν χειρονομίες ατόμων από έξι διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Κατεγράφησαν πολιτισμικές διαφορές στις κινήσεις των χεριών. Παρατηρήθηκε ότι το νόημα ορισμένων λέξεων ή φράσεων δεν αποδίδεται με τις ίδιες κινήσεις σε όλους τους πολιτισμούς και ότι μία συμβολική χειρονομία μπορεί να ερμηνευθεί διαφορετικά από άτομα με διαφορετική καταγωγή. Για παράδειγμα, η συμβολική χειρονομία «δακτυλίδι» μπορεί να σημαίνει «εντάξει» ή «χρήματα». Το να φέρουμε και τα δύο μας χέρια μπροστά και να υποκλιθούμε μπορεί να σημαίνει σε έναν πολιτισμό «ευχαριστώ», ενώ σε άλλους «γεια» ή «αντίο». Το ακούμπημα των χεριών μας στους κροτάφους έχοντας προτεταμένους τους δείκτες μπορεί σε κάποιους πολιτισμούς να σημαίνει «διάβολος», ενώ σε άλλους «είμαι θυμωμένος». Επιπλέον, παρατηρήθηκε ότι υπάρχουν μοναδικές συμβολικές χειρονομίες, αλλά και ότι ορισμένες χειρονομίες δεν διαφέρουν από πολιτισμό σε πολιτισμό, ιδίως όταν μεταφέρονται βασικά ή στοιχειώδη νοήματα. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στην επαφή διαφορετικών πολιτισμών, λόγω της μετανάστευσης ή της ευκολότερης επικοινωνίας με τη βοήθεια της τεχνολογίας ή στο γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν κάποια κοινά στοιχεία (Matsumoto & Hwang, 2013: 10-12). Επίσης, έχουν γίνει και συγκριτικές μελέτες σχετικά με τις παραστατικές χειρονομίες παιδιών και διαπιστώθηκε ότι υφίστανται ομοιότητες (Pettenati et al., 2012: 149).

Οι κινήσεις των χεριών αποκτούν νόημα, όταν συνδυαστούν με την όλη συμπεριφορά του ανθρώπου και μέσω αυτών συντελείται η εκδήλωση του εσωτερικού του κόσμου. Ωστόσο, σε ένα πολυπολιτισμικό πλαίσιο καλό είναι να λαμβάνονται υπ' όψιν και οι πολιτισμικές διαφορές.

2.3. Η στάση του σώματος

Η έρευνα ασχολήθηκε και με τη στάση του σώματος, από την οποία καθίσταται δυνατή η άντληση ποικίλων πληροφοριών.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα ορισμένοι ερευνητές είχαν την υποψία ότι συγκεκριμένες στάσεις ενδεχομένως να είναι πολιτισμικά προσδιορισμένες. Κάποιοι ασχολήθηκαν με συστηματικό τρόπο με τη μη λεκτική συμπεριφορά συγκεκριμένων πολιτισμών. Ωστόσο, οι προσπάθειες να συμπεριληφθούν όλα τα στοιχεία που προέκυψαν σε ένα ολοκληρωμένο παγκόσμιο πλαίσιο ήταν ελάχιστες.

Η στάση του ανθρωπίνου σώματος υπόκειται σε ανατομικούς και φυσιολογικούς περιορισμούς. Συγκεκριμένες δε στάσεις μπορούν να εμφανίζονται σε όλους τους πολιτισμούς. Η όρθια στάση του σώματος με το ένα ή και τα δύο χέρια στους γοφούς είναι μια συχνά απαντώμενη στάση, ανεξαρτήτως φύλου και πολιτισμού. Εντούτοις, υπάρχουν περιπτώσεις που η στάση του σώματος είναι πολιτισμικά προσδιορισμένη. Επιπλέον, υπάρχουν στάσεις που είναι αρχετυπικές και άλλες που πιθανότατα διαδόθηκαν, όπως άλλα στοιχεία πολιτισμού. Η στάση του σώματος εξαρτάται από την ένδυση, το φύλο, την ηλικία, την κοινωνική θέση, δραστηριότητες, συνήθειες, τη θρησκεία, το περιβάλλον (Βρεττός, 2010: 68-77).

Η στάση του σώματος ενός υποκειμένου προδίδει τις στάσεις, τις διαθέσεις του, την κοινωνική του θέση. Ωστόσο, η ερμηνεία που θα δοθεί είναι δυνατόν να διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό. Η ερμηνεία δεν γίνεται με τα ίδια κριτήρια. Αυτό μπορεί να οφείλεται και σε διαφορές στην κοινωνική δομή μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών. Υπάρχουν κολεκτιβιστικοί πολιτισμοί που δίνουν έμφαση σε συλλογικούς στόχους, στην εξάρτηση από την ομάδα ή υπάρχουν ανδροκρατούμενες κοινωνίες, με σαφή διάκριση του ρόλου των δύο φύλων. Επίσης, υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές όσον αφορά στον τρόπο έκφρασης των στάσεων και των διαθέσεων (Matsumoto & Hwang, 2013: 10-12).

Η στάση του σώματος αποκτά νόημα, όταν συνδυαστεί με την όλη συμπεριφορά του ανθρώπου. Σε κάθε περίπτωση, καλό είναι να λαμβάνεται υπ' όψιν το πολιτισμικό υπόβαθρο.

2.4. Η φωνή

Οι ερευνητές ασχολήθηκαν και με τη φωνή. Μέσω της φωνής στέλνονται μη λεκτικά σήματα, τα οποία συνδέονται με τις λεκτικές διατυπώσεις.

Μπορούμε να αναγνωρίσουμε βασικά συναισθήματα από τη φωνή ενός ατόμου, ακόμη και αν αυτό το άτομο προέρχεται από διαφορετικό πολιτισμό και ανεξαρτήτως της γλωσσικής μας ικανότητας. Σε σχετική έρευνα παρατηρήθηκε ότι ισπανόφωνοι ακροατές μπόρεσαν να αποκωδικοποιήσουν συναισθήματα από τη φωνή ατόμων που μιλούσαν διαφορετική γλώσσα, προσέχοντας τις αλλαγές στον τόνο, στην ένταση, στο ρυθμό. Ωστόσο, διαπιστώθηκε ότι οι ισπανόφωνοι ακροατές αναγνώριζαν ευκολότερα τα συναισθήματα που εκφράζονταν στη μητρική τους γλώσσα (Pell et al., 2009: 116-118). Προγενέστερη έρευνα έδειξε ότι είναι πιο εύκολη η αναγνώριση συναισθημάτων που εκφράζονται στη μητρική γλώσσα των ακροατών ή σε γλώσσες που μοιάζουν με αυτή. Επομένως, η γλώσσα και ο πολιτισμός παίζουν ρόλο στην αναγνώριση συναισθημάτων (Scherer et al., 2001: 76-87).

Η έρευνα έδειξε ότι άτομα με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο δύνανται να αναγνωρίσουν βασικά συναισθήματα (Elfenbein & Ambady, 2002: 203). Πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι κατά τη διαδικασία της αναγνώρισης συναισθημάτων υπάρχουν κάποιες καθολικές, έμφυτες αρχές, που ακολουθούνται από όλα τα άτομα και ότι, όταν βιώνουμε χαρά, θλίψη, θυμό, φόβο, αγνία, εκφράζουμε αυτά τα συναισθήματα με παρόμοιο τρόπο (Pell et al., 2009: 107). Οι ακροατές προσπαθούν να αναγνωρίσουν τα συναισθήματα που βιώνει ο ομιλητής προσέχοντας τις αλλαγές στον τόνο, στην ένταση, στο ρυθμό της φωνής του. Προσπαθούν να κατανοήσουν τη *συναισθηματική προσωδία* (Wilson & Wharton, 2006).

Γενικώς, η φωνητική μη λεκτική συμπεριφορά διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη επικοινωνία.

2.5. Απτική συμπεριφορά και απόσταση στη διαπροσωπική επικοινωνία

Η συμπεριφορά των ατόμων κατά τη διάρκεια μιας συζήτησης προσδιορίζεται από διάφορους παράγοντες, όπως από τη θέση που θα καταλάβουν τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτή, από την απόσταση που θα τηρήσουν μεταξύ τους. Σημαντικός στην επικοινωνία είναι και ο προσανατολισμός, ενώ η σωματική επαφή μεταφέρει και μπορεί να προκαλέσει ποικίλα συναισθήματα. Η απτική συμπεριφορά δεν είναι πανομοιότυπη, επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας, καθώς με την επαφή μεταφέρονται πληροφορίες.

Από νωρίς οι μελετητές διαπίστωσαν ότι η σωματική επαφή είναι σημαντική για την ομαλή ανάπτυξη του ατόμου και έγιναν προσπάθειες να μελετηθεί η απτική συμπεριφορά διαπολιτισμικά. Διαπιστώθηκε ότι υφίστανται διαφορές από πολιτισμό σε πολιτισμό, οι οποίες παρατηρούνται και στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Η απτική συμπεριφορά είναι δυνατόν να διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, ακόμη και αν οι εν λόγω κοινωνίες είναι γεωγραφικά γειτνιάζουσες (McDaniel & Andersen, 1998: 68-70). Σε ορισμένους πολιτισμούς η επαφή είναι αποδεκτή ως μέρος της καθημερινής ζωής, ενώ σε άλλους όχι (Hall, 1990: 61-62). Οι περισσότεροι μελετητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι Βορειοευρωπαίοι και οι Βορειοαμερικανοί εκδηλώνουν λιγότερο συχνά απτική επαφή, σε σύγκριση με τους Νοτιοευρωπαίους. Επίσης, οι Ασιάτες είναι γνωστοί για την αποφυγή της σωματικής επαφής. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στην επίδραση της θρησκείας και στις απόψεις περί της θέσεως των γυναικών στις εν λόγω συντηρητικές κοινωνίες (McDaniel & Andersen, 1998: 60-61, 70). Η γνώση της απτικής συμπεριφοράς σε διάφορους πολιτισμούς είναι απαραίτητη στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Έχουν γίνει παρατηρήσεις που αφορούν στην απτική συμπεριφορά, στην απόσταση που τηρείται μεταξύ δύο συνομιλητών και στον προσανατολισμό του σώματος και έχει διαπιστωθεί ότι υπάρχουν πολιτισμικές διαφορές. Στο πλαίσιο μίας διαπολιτισμικής έρευνας, με υποκείμενα Ολλανδούς, Γάλλους και Άγγλους, εξετάστηκε η επίδραση του πολιτισμού, του φύλου και της ηλικίας στην απτική συμπεριφορά των ατόμων. Παρατηρήθηκαν πολιτισμικές διαφορές, όσον αφορά στην απόσταση που θα κρατήσει κάποιος από τον συνομιλητή του. Η ηλικία και το φύλο δεν φάνηκε να επηρεάζουν την απτική συμπεριφορά των ατόμων. Επιπλέον, προέκυψε ότι η απόσταση που θα κρατήσει κάποιος από τον συνομιλητή του δεν επηρεάζεται από το φύλο ή την ηλικία (Remland et al., 1991: 215).

Η εκδήλωση και η αποδοχή της απτικής επικοινωνίας εξαρτάται από το πολιτισμικό περιβάλλον. Σε άλλες χώρες η απτική επαφή είναι αναμενόμενη και καλοδεχούμενη, ενώ σε άλλες όχι. Οι κάτοικοι της λατινικής Αμερικής, οι Άραβες, οι Γάλλοι, οι Έλληνες, οι Ιταλοί, οι Ανατολικοευρωπαίοι, οι κάτοικοι της Ινδονησίας και οι ισπανόφωνοι θεωρείται ότι εκδηλώνουν συχνά απτική συμπεριφορά και τηρούν μικρότερη απόσταση από τον συνομιλητή τους, εν αντιθέσει προς τους Βορειοαμερικανούς, τους Βορειοευρωπαίους και τους Ιάπωνες (Hall, 1990). Αυτή η διαφορά ίσως να οφείλεται στο κλίμα ή στη γλώσσα. Παρατηρήθηκε ότι τα άτομα που μιλούσαν την ίδια γλώσσα εκδήλωναν παρόμοια μη λεκτική συμπεριφορά (Remland et al., 1991: 218). Το γεγονός ότι υφίστανται πολιτισμικές διαφορές, όσον αφορά στην απτική συμπεριφορά, επιβεβαιώνεται και από εξειδικευμένες διαπολιτισμικές έρευνες, αντικείμενο των οποίων υπήρξε η χειραψία (Katsumi et al., 2017: 345-346).

Τα συμπεράσματα των προαναφερθεισών ερευνών μπορούν να φανούν χρήσιμα σε κάθε εκπαιδευτικό που διδάσκει σε μια πολυπολιτισμική σχολική τάξη. Λαμβάνοντάς τα υπ' όψιν θα μπορέσει να καλλιεργήσει κλίμα συνεργασίας στην τάξη και να επικοινωνήσει ουσιαστικά με τους μαθητές του.

3. Συμπεράσματα

Εξαιτίας του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών, ο εκπαιδευτικός καλείται να διδάξει σε τάξεις, χαρακτηριστικό των οποίων είναι η συνύπαρξη μαθητών με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Τα αποτελέσματα ερευνών σχετικά με τη μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία ατόμων με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, αναδεικνύουν ενδιαφέροντα στοιχεία, που θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν κατά τη σύνταξη των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών και τη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων, στην εκπαίδευση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Τα συμπεράσματα τέτοιων

ερευνών μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη μη λεκτική συμπεριφορά των αλλοδαπών μαθητών.

Η επικοινωνία επαναπροσδιορίζεται εντός σύνθετων πολυπολιτισμικών πλαισίων. Η ποιότητα και η έκβαση της επικοινωνιακής διαδικασίας σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα καθίστανται απρόβλεπτες. Πρόκειται για την περίπτωση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας.

Η έρευνα έχει ασχοληθεί με τη μη λεκτική συμπεριφορά και επικοινωνία και με τα προβλήματα που παρουσιάζονται, όταν επικοινωνούν άτομα με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Τα προβλήματα που μπορεί να εμφανιστούν σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία είναι δυνατόν να κάνουν την εμφάνισή τους και σε μια πολυπολιτισμική σχολική τάξη. Ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να μπορεί να αντιμετωπίζει τα προβλήματα αυτά και να είναι σε θέση να αποκωδικοποιεί τη μη λεκτική συμπεριφορά των μαθητών του, προκειμένου να ανταποκρίνεται με επιτυχία στα μη λεκτικά τους σήματα.

Έτσι, ο εκπαιδευτικός – μεταξύ άλλων – θα πρέπει να μπορεί να αναγνωρίζει το ψεύδος, το οποίο δυσκολεύει την επικοινωνία. Η έρευνα ασχολήθηκε και με την αναγνώριση του ψεύδους από τη μη λεκτική συμπεριφορά. Τα αποτελέσματα της πρώτης διαπολιτισμικής μελέτης έδειξαν παρόμοιους τρόπους αναγνώρισης του ψεύδους σε διαφορετικούς πολιτισμούς. Η αποφυγή της οπτικής επαφής και οι παύσεις στο μέσον της ομιλίας θεωρούνται χαρακτηριστικά ατόμων που ψεύδονται. Δεν είναι εύκολο να αναγνωρίσει κάποιος τότε κάποιο άτομο ψεύδεται. Οι άνθρωποι μπορούν να διακρίνουν το ψέμα από την αλήθεια σε αρκετά καλό ποσοστό, αλλά είναι καλύτεροι στο να ψεύδονται. Υπάρχουν άτομα που φαίνονται ειλικρινή, ακόμα και όταν λένε ψέματα και άτομα που φαίνονται ανειλικρινή, ακόμα και όταν λένε την αλήθεια. Υφίστανται διαφορές από πολιτισμό σε πολιτισμό στη μη λεκτική επικοινωνία, στην αξία που αποδίδεται στην ειλικρίνεια, στην αντίδραση στα ψέματα. Μέσω των εκφράσεων του προσώπου εκφράζονται διάφορα συναισθήματα, σχετικώς ευκόλως αναγνωρίσιμα. Επιπλέον, οι άνθρωποι μπορούν να προσποιούνται ότι βιώνουν μια συγκεκριμένη συναισθηματική κατάσταση, ενώ δεν ισχύει κάτι τέτοιο ή ενώ μπορεί να βιώνουν ένα εντελώς διαφορετικό συναίσθημα. Άτομα με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο στηρίζονται σε παρόμοια κριτήρια, προκειμένου να κρίνουν τότε κάποιος είναι ειλικρινής και τότε όχι. Πιο συγκεκριμένα, άτομα με παιδικά χαρακτηριστικά προσώπου παρουσιάζονταν ως άτομα ειλικρινή, ακόμα και αν κάτι τέτοιο δεν ισχύει (Bond et al., 1990: 189-192, 200-202).

Στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής σχολικής τάξης ο εκπαιδευτικός είναι δυνατόν να έρθει αντιμέτωπος και με το φαινόμενο των φυλετικών προκαταλήψεων. Σε σχετική έρευνα επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη πολιτισμικών διαφορών και παρατηρήθηκε η ύπαρξη φυλετικών προκαταλήψεων, που γίνονται αντιλη-

πτές μέσω της μη λεκτικής συμπεριφοράς. Προέκυψε ότι οι μαύροι μπορούν να εντοπίσουν ευκολότερα τις φυλετικές προκαταλήψεις των λευκών κατά τη διάρκεια μιας διαφυλετικής αλληλεπίδρασης. Αυτή η ικανότητα θεωρείται ότι οφείλεται σε βιωμένες καταστάσεις (Richeson & Shelton, 2005: 75, 82-83).

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι καθοριστικός σε μια πολυπολιτισμική τάξη. Μεταξύ άλλων, ο ενθουσιασμός του εκπαιδευτικού γενικώς έχει θετική επίδραση στη μάθηση και είναι χαρακτηριστικό του αποτελεσματικού εκπαιδευτικού, που είναι ικανός να αντιμετωπίσει τυχόν προβλήματα. Ο ενθουσιασμός εκδηλώνεται με όλες τις μορφές μη λεκτικής συμπεριφοράς.

Εν κατακλείδι, η μη λεκτική επικοινωνία στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής σχολικής τάξης μπορεί να μην είναι πάντοτε εύκολη υπόθεση. Ωστόσο, η προσπάθεια, το μεράκι, η υπομονή και η επιμονή, οι ικανότητες εμπνευσμένων εκπαιδευτικών δημιουργούν τις προϋποθέσεις, προκειμένου να ξεπεραστούν τυχόν δυσκολίες, να δημιουργηθεί κλίμα επικοινωνίας και συνεργασίας στην τάξη και να προωθηθεί η μαθησιακή διαδικασία. Το πρώτο, βεβαίως, που πρέπει να κάνει ο εκπαιδευτικός είναι να εξοικειωθεί με τη μη λεκτική συμπεριφορά μαθητών από διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

- Βρεττός, Ι. (2010). *Μη λεκτική συμπεριφορά εκπαιδευτικού-μαθητή. Άσκηση με μικροδιδασκαλία*. Αθήνα (έκδ. συγγρ.).
- Bernieri, F., & Gillis, J. S. (1995). The Judgment of Rapport: A Cross-Cultural Comparison Between Americans and Greeks. *Journal of Nonverbal Behavior*, 19, 2, 115-130.
- Biehl, M., Matsumoto, D., Ekman, P., Hearn, V., Heider, K., Tsutomu, K., & Ton, V. (1997). Matsumoto and Ekman's Japanese and Caucasian Facial Expressions of Emotion (JACFEE): Reliability Data and Cross-National Differences. *Journal of Nonverbal Behavior*, 21, 1, 3-21.
- Bond, C. F., Omar, A., Mahmoud, A., & Bosner, R. N. (1990). Lie Detection Across Cultures. *Journal of Nonverbal Behavior*, 14, 3, 189-204.
- Bowen, E., & Montepare, J. M. (2007). Nonverbal Behavior in a Global Context Dialogue. Questions and Responses. *Journal of Nonverbal Behavior*, 31, 185-187.
- Elfenbein, H. A., & Ambady, N. (2002). On the Universality and Cultural Specificity of Emotion Recognition: A Meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 128, 2, 203-235.
- Elfenbein, H. A., & Ambady, N. (2003). When Familiarity Breeds Accuracy: Cultural Exposure and Facial Emotion Recognition. *Journal of Personal-*

- ity and Social Psychology, 85, 2, 276-290.
- Elfenbein, H. A. (2006). Learning in Emotion Judgments: Training and the Cross-Cultural Understanding of Facial Expressions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 30, 1, 21-36.
- Elfenbein, H. A., Beaupré, M. G., Levesque, M. & Hess, U. (2007). Toward a Dialect Theory: Cultural Differences in the Expression and Recognition of Posed Facial Expressions. *Emotion*, 7, 1, 131-146.
- Galloway, C. (1984). Nonverbal and Teacher-Student Relationships: An Intercultural Perspective. In A. Wolfgang (ed.), *Nonverbal Behavior: Perspectives, Applications, Intercultural Insights* (pp. 411-430). New York/Toronto: Hogrefe.
- Hall, E. T. (1990). *The Hidden Dimension*. New York: Anchor Books, Doubleday.
- Hess, U., Senecal, S., Kirouac, G., Herrera, P., Philippot, P., & Kleck, R. E. (2000). Emotional Expressivity in Men and Women: Stereotypes and Self-perceptions. *Cognition and Emotion*, 14, 5, 609-642.
- Hess, U., Blaison, C., & Kafetsios, K. (2016). Judging Facial Emotion Expressions in Context: The Influence of Culture and Self-Construal Orientation. In: *Journal of Nonverbal Behavior*, 40, 55-64.
- Ijuin, K., Umata, I., Kato, T., & Yamamoto, S. (2018). Difference in Eye Gaze for Floor Apportionment in Native- and Second-Language Conversations. *Journal of Nonverbal Behavior*, 42, 113-128.
- Katsumi, Y., Kim, S., Sung, K., Dolcos, F., & Dolcos, S. (2017). When Nonverbal Greetings “Make It or Break It”: The Role of Ethnicity and Gender in the Effect of Handshake on Social Appraisals. *Journal of Nonverbal Behavior*, 41, 345-365.
- Kenner, A. N. (1993). A Cross-Cultural Study of Body-Focused Hand Movement. *Journal of Nonverbal Behavior*, 17, 4, 263-279.
- Kita, S. (2009). Cross-Cultural Variation of Speech Accompanying Gesture: A Review. *Language and Cognitive Processes*, 24, 2, 145-167.
- Krys, K. et al. (2016). Be Careful Where You Smile: Culture Shapes Judgments of Intelligence and Honesty of Smiling Individuals. *Journal of Nonverbal Behavior*, 40, 101-116.
- Masuda, T., Ellsworth, P. C., Mesquita, B., Leu, J., Tanida, S., & Van de Veerdonk, E. (2008). Placing the Face in Context: Cultural Differences in the Perception of Facial Emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 3, 365-381.
- Matsumoto, D., & Assar, M. (1992). The Effects of Language on Judgments of Universal Facial Expressions of Emotion. *Journal of Nonverbal Behavior*

- ior*, 16, 2, 85-99.
- Matsumoto, D. (2007). Emotion Judgments Do Not Differ as a Function of Perceived Nationality. *International Journal of Psychology*, 42, 3, 207-214.
- Matsumoto, D., Olide, A., & Willingham, B. (2009). Is There an Ingroup Advantage in Recognizing Spontaneously Expressed Emotions? *Journal of Nonverbal Behavior*, 33, 181-191.
- Matsumoto, D., Olide, A., Schug, J., Willingham, B., & Callan, M. (2009). Cross-Cultural Judgments of Spontaneous Facial Expressions of Emotion. *Journal of Nonverbal Behavior*, 33, 4, 213-238.
- Matsumoto, D., & Hwang, H. C. (2013). Cultural Similarities and Differences in Emblematic Gestures. *Journal of Nonverbal Behavior*, 37, 1-27.
- McDaniel, E., & Andersen, P. A. (1998). International Patterns of Interpersonal Tactile Communication: A Field Study. *Journal of Nonverbal Behavior*, 22, 1, 59-75.
- McDuff, D., Girard, J. M., & Kaliouby, R. (2017). Large-Scale Observational Evidence of Cross-Cultural Differences in Facial Behavior. *Journal of Nonverbal Behavior*, 41, 1-19.
- Mikolajczyk, R. T., Maxwell, A. E., El Ansari, W., Naydenova, V., Stock, C., Ilieva, S. et al. (2008). Prevalence of Depressive Symptoms in University Students from Germany, Denmark, Poland and Bulgaria. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 43, 105-112.
- Mui, P. H. C., Goudbeek, M. B., Swerts, M. G. J., & Hovasapian, A. (2017). Children's Nonverbal Displays of Winning and Losing: Effects of Social and Cultural Contexts on Smiles. *Journal of Nonverbal Behavior*, 41, 67-82.
- Mullins, D. T., & Duke, M. P. (2004). Effects of Social Anxiety on Nonverbal Accuracy and Response Time, I: Facial Expressions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 28, 1, 3-33.
- Patterson, M. L. (2014). Reflections on Historical Trends and Prospects in Contemporary Nonverbal Research. *Journal of Nonverbal Behavior*, 38, 171-180.
- Pell, M. D., Monetta, L., Paulmann, S., & Kotz, S. A. (2009). Recognizing Emotions in a Foreign Language. *Journal of Nonverbal Behavior*, 33, 107-120.
- Pettenati, P., Sekine, K., Congestri, E., & Volterra, V. (2012). A Comparative Study on Representational Gestures in Italian and Japanese Children. *Journal of Nonverbal Behavior*, 36, 2, 149-164.
- Remland, M. S., Jones, T. S., & Brinkman, H. (1991). Proxemic and Haptic Behavior in Three European Countries. *Journal of Nonverbal Behavior*, 15, 4, 215-232.
- Richeson, J. A., & Shelton, J. N. (2005). Brief Report: Thin Slices of Racial

- Bias. *Journal of Nonverbal Behavior*, 29, 1, 75-86.
- Scherer, K. R., Banse, R., & Wallbott, H. (2001). Emotion Inferences from Vocal Expression Correlate Across Languages and Cultures. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 76-92.
- Szarota, P. (2010). The Mystery of the European Smile: A Comparison Based on Individual Photographs Provided by Internet Users. *Journal of Nonverbal Behavior*, 34, 249-256.
- Wardle, J., Steptoe, A., Gullis, G., Sartory, G., Søk, H., Todorova, I. et al. (2004). Depression, Perceived Control, and Life Satisfaction in University Students from Central-Eastern and Western Europe. *International Journal of Behavioral Medicine*, 11, 27-36.
- Wilson, D., & Wharton, T. (2006). Relevance and Prosody. *Journal of Pragmatics*, 38, 1559-1579.

Abstract

Multicultural school classes are a common phenomenon in modern societies. Communication – verbal and, above all, nonverbal – is redefined within complex multicultural frameworks. Consequently, the conclusions of intercultural research on nonverbal behavior and communication of people with different cultural backgrounds help the teacher to understand the nonverbal behavior of his foreign students. This article presents the findings of such intercultural research.

Key-words: Nonverbal Behavior, Nonverbal Communication, Multicultural Classroom, Intercultural Studies, Foreign Students

Μαρία Χ. Γκορτσά

Εκπαιδευτικός ΠΕ02, Δρ. Π.Τ.Δ.Ε. - Ε.Κ.Π.Α.

Δράμας 136, 104 43 Αθήνα

Τηλ.: 6979784624

E-mail: margkorts@gmail.com